

MUJI IN THE SONGS OF THE FOLK EPIC

MUJI NË KËNGËT E EPOSIT POPULLOR

Adelina XHAFERI¹, Egzon XHAFERI², Esmije VESELI³

^{1*} Department of Albanian Language and Literature, Faculty of Philology, University of Tetova

^{2*} Primary School „Forina”, Forino, Gostivar

^{3*} Department of Albanian Language and Literature, Faculty of Philology, University of Tetova

*Corresponding author e-mail: adelina.xhaferi@unite.edu.mk, egzonxhaferi91@gmail.com, esmije.veseli@unite.edu.mk

Abstract

Folk literature always has known to be a very special and abundant world in terms of the inclusion of its lyrical figures/subjects (and not only), in which case, as such, being recognized from time to time, it has helped very easily also the creation of later artistic literature, with all its periods and characteristic peculiarities. In its entirety, within a large and well-known multitude of lyrical and epic subjects, within a large multitude of its explosions in the most diverse motifs, comes out the figure of Muji, the figure of the main kreshnik in the songs composed for the kreshniks of Jutbina under the motif of preserving the land, face and inherited pride.

In this paper, using the method of deduction, as well as the method of literary analysis, the figure of such a hero will be presented within several songs, namely: the song of his marriage, the song of the appearance of the Oret as special and quite found mythological figures, his song to the king, the song of his power, the song of Gjogu, the song of the siege in the tower and finally, in the song of his burial. In all these songs of the epic, will be seen the uniqueness of oral creativity, so in a special way will be recognized the uniqueness of the folk epic, as well as the natural flow for its preservation (despite the changes over time) until today.

Key words: Muji, epic, folk literature, folk song, figure.

Përmbledhje

Letërsia popullore ka ditur gjithmonë që të jetë një botë mjaft e veçantë dhe e bollshme për nga përfshirja e figurave/subjekteve të saj lirike (dhe jo vetëm), me ç'rast si e tillë duke u njohur nga koha në kohë, e ka ndihmuar shumë lehtë edhe krijimin e letërsisë së mëvonshme artistike, me të gjitha periudhat dhe veçantitë e saj karakterizuese. Në tërësinë e saj, brenda një morie të madhe e të njohur të subjekteve lirike dhe epike, brenda një morie të madhe të shpërthimeve të saj në motive nga më të ndryshmet, del edhe figura e Mujit, figura e kreshnikut kryesor në këngët e thurura për kreshnikët e Jutbinës nën motivin e ruajtjes së tokës, fytyrës dhe krenarisë së trashëguar.

Në këtë punim, duke u përdorur metoda e deduksionit, si dhe metoda e analizës letrare, figura e një kreshniku të tillë do të paraqitet brenda disa këngëve, edhe atë në: këngën e martesës së tij, këngën e paraqitjes së Orëve si figura të veçanta e mjaft të gjetura mitologjike, këngën e tij te mbreti, këngën e fuqisë së tij, këngën e Gjogut të Mujit, këngën e rrethimit në kullë dhe në fund, në këngën e varrimit të tij. Në të gjitha këto këngë të eposit do të shihet e veçanta e krijimtarisë gojore, pra në mënyrë të veçantë do të njihet vetë e veçanta e eposit

popullor, si dhe vetë rrjedha e natyrshme për ruajtjen e tij (pavarësisht ndryshimeve ndër kapërcime të kohës) deri në ditët e sotme.

***Fjalët kyçe:** Muji, eposi, letërsia popullore, kënga popullore, figura.*

Hyrja

Letërsia e krijuar nga dora e popullit, e bartur brez pas brezi në rrjedhë të shekujve dhe të gjitha zhvillimeve shoqërore, sjellë përpara studiuesve dhe hulumtuesve të ndryshëm jo vetëm një mënyrë të caktuar të krijimit të saj, por edhe mënyrën, filozofinë dhe etikën e të jetuarit në shoqërinë e lashtë njerëzore (atë shqiptare dhe jo vetëm). Kjo frymë letërsie, natyra e së cilës më vonë arrin të bëhet brumë për krijimet letrare artistike në brendi të vetes në një mori të madhe vargjesh a rreshtash, ngërthen tematika mjaft të bukura dhe të veçanta për sa i përket trashëgimisë popullore.

Nisur nga fakti se shoqëria njerëzore gjatë gjithë historisë së saj ka arritur që ta paraqesë në art çdo synim që kishte, përfshirë në këtë rast edhe të gjitha veprimet të cilat, si të krijuara në kohë e në vend të caktuar e karakterizonin edhe të ardhmen e saj, vendosi që për këtë të fundit të linte edhe një art, i cili shumë më vonë, vetëm i bartur gojë pas goje, do të merrte përmasa të mëdha, me ç'rast do të përafrohej edhe për vetë kohën e ardhme. Kjo shoqëri që sot shihet në zhvillime të shkallëve të larta dhe me arte që e japin anën e saj më të mirë, në dorën e studiuesve, pavarësisht kohës dhe preokupimeve që ata kanë, lë një brumë mjaft të mirë për studime me natyrë letrare.

Gjithë kjo thuhet duke u nisur nga fakti se, letërsia e krijuar nga dora e popullit, përpos tematikave të larmishme që ka, është në interes edhe për krahasime a ngjashmëri të ndryshme letrare. Zhvillimi i shoqërisë e solli edhe zhvillimin shpirtëror, me ç'rast tashmë nuk do të lindnin vetëm qeniet që do ta ndiqnin jetesën në shpella të moçme, që do ta synonin vetëm vrasjen/zënien e kafshëve me qëllim mbijetese në territore të caktuara shoqërore, por edhe ato që do të thurnin vargje të shumta e të lehta, qofshin ato me natyrë lirike, apo ato me natyrë epike.

Mënyra se si mund të bëhet (për)afrimi te letërsia popullore, për ta parë jo vetëm vargun e lehtë a rreshtin e kulluar popullor, ose heroin që me tërë forcën e tij në brendi të saj bëhet karakterizues i një kohe të vjetër, lidhet shumë me atë se sa dëshirohet të njihet e kaluara, ndryshe nga ajo që mund të japin dokumentet e shkruara. Kjo e kaluar nuk e lidh vetëm atë se si ishte jetesa e dikurshme në zona të thella malore dhe sa tek ajo ndikonin faktorët e jashtëm, por edhe atë se si imagjinata dhe vetëdija e madhe e tyre, arriti të krijonte një art të bukur, të veçantë e me natyrë të pastër.

Krijimet e ndryshme të cilat kjo letërsi i ngërthen brenda vetes me tërë forcën e tyre shprehëse dhe krijuese tregojnë jo vetëm tematika, drejt së cilave shumë lehtë mund të ngjiten vështirësitë dhe studimet letrare, por edhe mënyrën e veprimeve të figurave të ndryshme brenda tyre, duke u ndjekur më pas edhe nga vargjet e krijuara në mënyrë të natyrshme e në zona, që shumë më ndryshe se sot, njeriun e ngërthenin dhe e shtrëngonin rrënjësisht drejt të bukurës. Kjo e fundit, ndonëse në krijimet popullore që paraqesin botë malësorësh e hapësira gjeografike të djerrinave, shpesh ndiqet nga e keqja dhe nga tragjikja, sërish arrin që të bëhet burim i asaj që më vonë njihet si krijim/letërsi artistike.

Letërsia e këtillë paraqet një thesar mjaft të rëndësishëm e të një vlere të pa përkrahur, meqë shumë më ndryshe se të gjitha krijimet e më vonshme të cilat e ndjekin këtë art, ato të mëparshmet brenda vetes, përpos thjeshtësisë kanë edhe një bukuri të lehtë që i çon në ngritje të shkallëve të larta. Gjithë kjo thuhet duke ditur u njohur ajo që shihet nga kjo trashëgimi letrare: vargje të fuqishme, të cilat me një natyrshmëri krijuese e japin jo vetëm ndjenjën e moçme të dashurisë dhe çdo gëzimi që shoqëria pavarësisht kohës dhe rrethanave hapësinore

arrin ta ngërthejë brenda vetes, por edhe çdo ndjenjë dhimbjeje, hidhërimi, trishtimi apo humbjeje të madhe, si ndjenja të pashmangshme nga jeta e përditshmërisë.

Ose shumë më ndryshe se këto, në këtë letërsi me një kohë të pacaktuar, gjenden edhe figura personazhesh të ndryshëm, të cilët ndonëse jo me përshkrime të hollësishme, arrijnë që lexuesin të bëjnë për vete dhe në pak rreshta apo vargje, të japin mesazhin që populli e ka për synim (mbrojtjen e tokës në raste sulmi a fatkeqësish të llojeve të ndryshme, daljes zot të atdheut në raste të një rreziku të jashtëm, himnizimin e gruas dhe vënien në pah të karakterit dhe fuqisë së saj mendore, mbrojtjen e nderit të vajzës brenda dhe jashtë hapësirave të shtëpisë, krenarinë e burrit dhe guximin e tij kundrejt të keqes, sigurimin e bukës për njerëzit e familjes, mos copëtimin e mallrave, adaptimin dhe jetesën e çuar në tokë të huaj, dhënien e jetës për të mirën e përgjithshme njerëzore etj) pavarësisht elementeve të pacaktuara.

Muji në “Eposin e kreshnikëve”

Figura mbizotëruese në të ashtuquajturin “Epos i kreshnikëve” është figura e kreshnikut me fuqi të mbinatyrshme të quajtur Muji, natyra, jeta, marrëdhënia familjare, ajo shoqërore dhe veprimet e të cilit, në raport me kreshnikët e tjerë të dhënë në hapësira të caktuara gjeografike, siç edhe përshkruhen në tërësi të këngëve epike (përfshirë edhe ato të paktat me natyrë lirike) janë ato të cilat e bëjnë të veçantë e të pazëvendësueshëm këtë epos për sa i përket trashëgimisë popullore.

Mënyra se si populli (autori i moçëm dhe i vetëm i këtyre këngëve, këtij thesari popullor) ka arritur ta krijojë këtë epos të pasur jo vetëm me figura të shumta e të larmishme kreshnikësh, emrat e të cilëve do të lënë gjurmë të thella në shoqërinë njerëzore, pavarësisht asaj se në ç’kohë do të paraqiten dhe se sa do të ndihmohet në ruajtjen e tyre të mëvonshme, por edhe për nga figuracioni i pasur stilistik dhe rrjedhja e lehtë e vargjeve brenda tërësisë epike, tregon jo vetëm për një mendësi mjaft të veçantë e të fuqishme popullore (edhe në rrethana të kohës së tillë), por edhe për vetë bukurinë e futur me një natyrshmëri të lehtë në këtë krijimtari.

Ky popull që tashmë me shumë krijime të mbledhura e të dokumentuara në vepra të ndryshme me natyrë të vërtetë e të vlefshme studimore/shkencore la për botën e mëvonshme një krijimtari që me tërë forcën shprehëse do të mbetet një burim mjaft i mirë, i nevojshëm dhe i pasur për sa i përket tematikave dhe figurave/subjekteve lirike të përfshira brenda tij. Kjo gjë thuhet duke u nisur nga mendimi se varësisht nga ajo se sa do të shkruhen vepra dhe sa do të nxirren në pah figura të reja, kjo krijimtari do ta ketë vëmendjen e duhur si burim kryesor i letërsisë së shkruar më vonë.

Brenda saj, në një mori të madhe emra heronjsh e kreshnikësh gjendet edhe Muji, ky trim kreshnik, i cili i dhënë nga populli me një histori sa të natyrshme, aq edhe me elemente paraqitëse fantastike (jo të vërteta), ndikon në ndjekjen e vazhdueshme që mund të bëhet ndaj tij, për vetë faktin se jep anë të veçantë edhe për nga mënyra se si vepron në një hapësirë me përmasa legjendare (në Jutbinë, e cila në këtë rast merret si topos letrar) dhe i vendosur gjithnjë në udhëheqje të një çete që guximshëm lë zë edhe në përmasa të tilla.

Ai, i gjendur në një rreth të tillë e me shokë të cilët janë të përafërt me të jo vetëm për nga mënyra e veprimit fizik në raport me armiqtë dhe fuqitë tjera të jashtme, por edhe për nga ajo e të menduarit, rrethohen në veçanti edhe nga fuqia e madhe e mendjes së gruas së kohës, e cila e paraqitur dhe e dhënë nga populli me role të natyrave të ndryshme (atë të nënës, gruas, motrës a të dashurës) ndihmonte jo vetëm në mbrojtjen e tyre a të shtëpisë, përderisa kreshnikët nuk ishin pranë tyre, por edhe për vetë nxitjen dhe përkrahjen e tyre të vazhdueshme në mbrojtjen ndaj të huajve. Siç është pohuar dhe nga studiuesi *“kryeheroi shquhet si burrë, i fortë, guximtar i pashoq, e i matur në qëndrim, i urtë, strateg, besnik, me fuqi fizike e morale, që e lufton dhunën dhe shtypen feudale.”*¹

¹ Rahmi Tuda, Vlerat estetike të poezisë sonë legjendare, Flaka e vëllazërimit, Shkup, f. 39.

I dhënë në raport me një çetë të tërë e me synime që lidhen me popullin në tërësi, Muji, kreshniku më i zëshëm i këtij cikli këngësh epike që në këngën e parë shihet se del me veprime që i tejkalojnë përmasat e një paraqitjeje normale jo vetëm përballë kreshnikëve dhe njerëzve të tjerë, por edhe për vetë paraqitjen e tij kundrejt figurave mitologjike të futura në këngë, siç janë: zanat dhe orët e ndryshme të malit. Por për atë se si del konkretisht kjo figurë popullore dhe se sa ka pasur ndikim në tërësinë e çetës së kreshnikëve e vënë nga fuqia mendore popullore në këtë studim do të shihen ndarjet e këngëve të mëposhtme. Në këtë rast duhet theksuar se: *“Figurën e Mujit e bëjnë të madhërishtme virtytet e larta, vetitë pozitive të karakterit të tij: trimëria, guximi, sinqeriteti, besnikëria, modestia, altruizmi, urtësia, matura, ndjenja, e sakrificës - forca fizike dhe morale e tij.”*²

Ndonëse letërsia popullore tashmë është bërë e ditur se përfshin brenda vetes një numër të konsiderueshëm e të bollshëm të heronjve a të subjekteve lirike, në mesin e tyre me natyrë të veçantë kreshnike e me një forcë të mbinatyrshme duhet parë edhe Muji, ky trim që tashmë, duke e prirë çetën kundrejt të keqes dhe armikut të jashtëm, e mbron edhe qëllimin popullor në tërësi: njeriu me tërë fuqinë dhe dëshirën e tij duhet të vihet në mbrojtje të njerëzore; ky trim që ndonëse niset dhe udhëhiqet gjithmonë nga ana e brendshme dhe nga dëshira në raport me krijimin e të bukurës, sërish për mosrealizimin e saj duhet të përballë dhe me fuqi të tjera dhe është pikërisht kjo ajo gjë që e bën të veçantë këtë art popullor, pra vënia në pah e dy botëve që nxisin veprime të shumta të heronjve.

Por në të njëjtën kohë duhet thënë edhe ajo se kreshnikët dhe prijësit e tyre (Muji dhe Halili) jo gjithmonë janë natyra të cilat e nxirrin në pah vetëm anën pozitive dhe atë luftarake varësisht hapësirave në të cilat i zhvillonin veprimet e dhëna nga mendësia dhe aftësia popullore. Këtë gjë e pohon edhe studiuesi teksa thotë se: *“Kryekreshnikët dhe kreshnikët e rapsodive tona s’janë personazhe të shenjta. Pos virtyeteve që e stolisin figurën morale të tyre, ata kanë edhe vese. Poeti popullor nuk ngurron që tërthorazi t’ua thotë edhe të metat.”*³

Këto veprime të vëna në hapësira gjeografike që karakterizohen nga e egra, e errëta dhe e ftohta, me përjashtim të rasteve kur përshkruhen ndjenjat e bukura e të nevojshme për jetë, vënë në vëmendje një çetë të tërë, drejt së cilës drejtohet edhe shpresa e mbarë popullit, meqë flitet për një kohë të paidentifikuar në moshë dhe vjetërsi. Duhet thënë edhe ajo se kjo gjë është lidhur fund e krye me figurat që në brendi të këngëve të këtilla arrijnë të paraqesin e të identifikohen për vetë madhështinë e këtyre krijimeve popullore, si dhe për ta vënë në pah karakterin luftëtar të heronjve. Siç ka thënë studiuesi me kohë: *“Personazhi i këngës kreshnike luftën dhe vdekjen në fushëbetejë gjithmonë i ka konsideruar ngjarje të zakonshme, madje pjesë të jetës së tij. Vdekja me nder në fushë të luftës, sipas rapsodit tonë popullor, paraqet një akt të denjë e solemn, të cilin e dëshiron çdo luftëtar.”*⁴

1. Kënga e martesës së Gjeto Basho Mujit

Kënga në fjalë është kënga me të cilën hapet gjithë krijimtaria e eposit, do të thotë me të hapet një frymë e re e letërsisë popullore, e cila lexuesin/studiuesin e sotëm, ose dëgjuesin e saj në kohën e kaluar e ka mbajtur gjithmonë në interes e kureshtje, meqë rrëfen jo vetëm për një proces e veprim të natyrshëm jete, siç është martesa, por edhe për kthimin në normalitet të vetë kreshnikëve pas gurosjes së tyre nga shitimi i zanave. Kënga në fjalë, në të cilën me një natyrshmëri të madhe mësohet jo vetëm për një organizim çete dhe funksionim të përbashkët për realizimin e qëllimit, nga populli u krijua në vargje, për të ndihmuar në këtë rast jo vetëm në njohjen e këtyre trimave, por dhe për vetë mbajtjen në mend të saj.

Kjo këngë duke qenë në fillim të të gjitha këngëve përfshirëse të këtij cikli, hapet me një formulë, duke e paraqitur në të jo vetëm nisjen e një rrëfimi epik, por edhe vetë falënderimin e

² Po aty, f. 40.

³ Po aty, f. 83.

⁴ Po aty, f. 42.

zotit për dhënien e tyre, do të thotë falënderimin e tij për krijimin e njerëzimit. Ja si del kjo gjë në vargje:

*Të lumt na për t'Madhin Zot
Qi s'jem kenë e Zoti na ka falë!*⁵

Me vargjet e këtilla dëshmohet se krijuesi popullor që në lashtësi ka qenë i vetëdijshëm jo vetëm për ekzistimin dhe funksionimin e vazhdueshëm të qenies njerëzore në shoqëri të (para)caktuar e në hapësira të ndryshme, por edhe për fuqinë madhore të perëndisë (elementi fetar) kundrejt së cilës që në këngët e para i nisë falënderimet. Me këtë rast tregohet se pavarësisht asaj se shoqëria e kohës që primitive dhe jetonte në zona të thella malore, për t'iu përshtatur kërkesave dhe nevojave të kohës sërish që e vetëdijshme për një fuqi të mbinatyrshme përmasat e së cilës nuk mund të shiheshin te njeriu i rëndomtë.

Për martesën e këtij kreshniku emërmadh siç rrëfëhet në këngë, nuk ndihmojnë vetëm kreshnikët tjerë, me të cilit bashkëvepronte, por edhe ndihma që e jep bija e mbretit dhe zanat, të cilat pas dënimit që ua japin kreshnikëve krushq, i kthejnë ata në normalitet dhe betohen që do t'i ndihmojnë kurdoherë. Këtë gjë ato tashmë do ta bënin edhe kur të shihnin se këta trima do të vidhnin vajza të reja e me to me çdo kusht do të lidhnin martesë, siç ndodh dhe në këtë këngë me Mujin dhe gruan e tij (me ç'rast dëshmohet dhe për një element mjaft të moçëm të shoqërisë njerëzore, atë të rrëmbimit të vajzave dhe grave në vende të ndryshme daljeje), e cila vetëm falë aftësisë së saj të "aktrimit" arrin ta kuptojë sekretin (simbolikën) e zanave. Ja si e thonë vargjet epike këtë pohim:

*Pa ndijo, moj e bija e njerit!
-I a sjellë nuses e po i thotë -
Se ma i kemi tri dhi t'egra.
I kan brinat prej dukatit,
Ata rrin ndër Lugje t'Verdha,
Kurrkush n'dorë nu' mund i shtje,
Se me dalë kush me na i xanë
Grimë forcejet ne s'na jet!*⁶

Kjo lidhshmëri mes këtyre dy subjekteve epike tregon ndihmën që ata ia japin njëri-tjetrit, ndonëse as që njiheshin më parë. Kjo gjë del fare mirë në takimin e tyre në krua, teksa vajza e mbretit (gruaja e ardhshme e Mujit) mbushte ujë për ushqimin e zanave dhe Muji, kërkonte të gjente mundësinë për shpëtimin e krushqive. Natyra e Mujit, sinqeriteti i tij dhe mënyra se si bisedon me këtë vajzë të re, synimi i së cilës ishte që të bashkohej me burrin e saj dhe ta kuptonte se përse në një mënyrë të tillë u gjend në hapësira të tilla të Jutbinës, e bëjnë Mujin një hero, kreshnik me përmasa madhështore, sepse jo më larg se trimat e tjerë, e mbron dashurinë e miqësinë. Kjo gjë shumë mirë del edhe në besën (elementin e moçëm identifikues për shoqërinë njerëzore) e përbashkët të të gjithë heronjve që veprojnë në këtë këngë:

*Zana jemi e zana kjosim!
besa besë e fjala fjalë,
Grueja grue e zana zanë,
Zana diell e gruaja hanë!*⁷

2. Figura e Orës së Mujit

Kënga tjetër me të cilën jepet veçantia e eposit dhe çdo fryme kreshnikësh që përfshihet në të është kënga në të cilën lexuesit dhe studiuesit e këtij krijimi shohin se nuk jepet vetëm raporti ndërmjet dy vëllezërve, tashmë të njohur jo vetëm për këtë epos dhe këngët epike të

⁵ At Bernardin Palaj&At Donat Kurti, (2005), Eposi i Kreshnikëve dhe Legjenda, Visaret e kombit, Vëllimi II, Plejad, Tiranë, f. 17.

⁶ At Bernardin Palaj&At Donat Kurti, (2005), Eposi i Kreshnikëve dhe Legjenda, Visaret e kombit, Vëllimi II, Plejad, Tiranë, f. 24.

⁷ Po aty, f. 28.

përfshira në të, si dhe për vetë punimin në fjalë, por në të e shohin edhe natyrën e veçantë të orëve të malit, të cilat janë mjaft të rëndësishme për këtë epos.

Kënga e këtillë, e krijuar nga mendësia dhe aftësia e shoqërisë së kohës, e futur në morinë e këngëve epike për historitë dhe bëmat e kreshnikëve, duke u ndërlidhur me besën e këngës së parë, si element i rëndësishëm i shoqërisë njerëzore, mundohet që të trajtojë raportin që kreshnikët kishin me këto figura mitike. Për vetë studimin në fjalë, duke u ndërlidhur me këtë figurë të moçme është e nevojshme të theksohet se: “Ora është figurë e mitologjisë shqiptare. Besohej se jetonte në male, në pyje, në fusha, në kroje ose pranë njerëzve. Ishte bëmirese, sepse ndriçonte mendjen e njerëzve dhe u mësonte atyre artin për të shëruar sëmundjet. Ajo ndihmonte dhe u sillte fat të mirëve, ruante njeriun, shtëpinë, fisin.”⁸

Më pas edhe nga ana e studiuesit theksohet se: “Orët kanë aftësi dhe veti të shumta. Ato i këshillojnë si të veprojnë në situata të ndryshme kreshnikët dhe kryekreshnikët, i ndihmojnë në raste rreziku, lajmërojnë kur zihen rob, i shërojnë kreshnikët e plagosur, ua lidhin plagët, i këshillojnë kur të dalin dhe kur të mos dalin për të etuar, u sinjalizojnë se si të gjenden në situata kritike, ua kujtojnë që ta përdorin shpatën e helmatisur kundër bajlozëve, kralëve apo kapedanëve të llojllojshëm.”⁹

Kjo gjë shumë mirë shihet jo vetëm në rastet kur ato do të flisnin dhe do të bashkëvepronin me kreshnikët sy më sy, por edhe në rastet kur do ta pohonin se janë mbrojtje vetëm për to. Këtë lexuesit e dallojnë në çastin kur në dialog e sipër, orët i thonë antagonistit/subjektit lirik të kundërt me kreshnikët, Paj Harambashit, se në të gjitha veprimet e botës ato do ta mbronin Mujin dhe në të mirë a në të keq, do të ishin pas tij. Ky veprim i tyre, për subjektin lirik në fjalë tregon një xhelozë dhe inat të madh ndaj Mujit, aq shumë kur ky i fundit merr hakun për lëndimin dhe poshtërimin e tyre. Nga dialogu lirik mes orëve të Mujit dhe Pajit, duke treguar në këtë mënyrë natyra të veçanta të epikës në këto këngë, po jepen në studim vargjet e mëposhtme për ta ilustruar pohimin për të cilin u fol më lart:

“Kuj, ju orë-o, po i ndimoni?
Ka qitë njana e i paska thanë:
Na jem orët e trimit t’ dheut:
Na i ndihmojmë Gjeto Basho Mujit!”
Sa inat Mujit Shkjau i kish pasë!¹⁰

Vetë prania e këtyre qenieve të bukura e të veçanta në letërsinë popullore tregon për një aftësi të madhe e gjetje të kulluar artistike që është mjaft e lashtë. Siç ka thënë edhe studiuesi, “*këngët me qenie mitike - me personazhe legjendare vijnë nga lashtësia e thellë. Ato flasin për qëndrimin e njeriut ndaj dukurive natyrore, që në kushtet e një zhvillimi të ulët shoqëror linden forma të ndryshme të besimit popullor.*”¹¹

3. Figura e Mujit te Mbreti

Figurat e këtyre kreshnikëve tashmë të njohur për mbarë letërsinë popullore nuk jepen vetëm në raport me hapësirën e zakonshme të veprimit të tyre dhe me kreshnikët tjerë, me të cilët ishin të detyruar të vepronin në një rreth, por shihet se dalin edhe në raport me figurat që kanë një rol udhëheqës. Këta të fundit ndonëse për sa kohë që ekziston historia njerëzore njihen për aftësinë dhe dhuntinë udhëheqëse, si dhe për nënshtrimin (përlulen) e të tjerëve ndaj tyre, në këngën e eposit do të jepen ndryshe. Kjo e fundit thuhet duke u mbështetur në vargjet të cilat i jep “Eposi i kreshnikëve”.

⁸ Rahmi Tuda, Vlerat estetike të poezisë sonë legjendare, Flaka e vëllazërimit, Shkup, f. 53.

⁹ Po aty, f. 53.

¹⁰ At Bernardin Palaj&At Donat Kurti, (2005), Eposi i Kreshnikëve dhe Legjenda, Visaret e kombit, Vëllimi II, Plejad, Tiranë, f. 30.

¹¹ Rahmi Tuda, Vlerat estetike të poezisë sonë legjendare, Flaka e vëllazërimit, Shkup, f. 62.

Arritja e Mujit te mbreti dhe bisedat lirike të cilat dalin nga kjo këngë, e japin jo vetëm veprimin që këta figura e realizojnë sipas bindjeve dhe këndvështrimeve të veta, por të nisur edhe nga idetë dhe udhëzimet që ua jepte figura e nënës. Kjo gjë, në këtë këngë shihet në çastin kur dy trimat kreshnikë thonë:

*“Na po shkojmë nanën po e pvetim
Si t’na thotë nana po bajmë!”¹²*

Vetëbesimi i madh dhe motivimi i kreshnikëve nga ana e figurës grua, bën që ata përpara figurës së mbretit, të dalin të mençur e me aftësi të mëdha, jo vetëm fizike, por edhe për atë mendore, meqë arrijnë ta mposhtin mbretin. Arritja e tyre në dyert mbretërore, karakterizohet jo vetëm me një natyrshmëri të lehtë e të zakonshme, por dhe me një hiperbolizim të veçantë, të dhënë si në këngën më poshtë:

*“Ç’janë këto bumurimë, qi po bum’rojnë?
A mos janë topa n’krajli?”
“Nu’janë, jo, kto bumurimë për qiell,
“As nuk janë gjamë luftash në krajli,
“Por janë kahë vijnë Muja e Halili!”¹³*

4. Kënga e fuqisë së Mujit

Një këngë tjetër mjaft e bukur ndonëse e shkurtër, është ajo me titullin e lartpërmendur, në të cilën, autori popullor duke e shfrytëzuar elementin letrar të quajtur retrospektivë, lexuesin e këtij eposi e njeh me të kaluarën e Mujit, me fillimet e tij vepruese në jetë dhe në krahinën e begatë të Jutbinës. Kjo e kaluar e tij, shumë më ndryshe nga ajo që mund të pritet në këtë epos, e jep në mënyrë të hollësishme jetën e tij prej një çobani dhe aktivitetin e përditshëm, përpara se ta merrte dhuratë fuqinë e madhe nga zanat e malit. Kjo paraqitje përveç gjenezës së popullit e tregon edhe lidhjen e hershme që njeriu kishte me jetën baritore dhe me sigurimin e jetesës në kushte të tilla. Ja si e jep kënga këtë fakt:

*Kur ish’ kanë Muja djalë i ri,
M’a kish çue baba n’rrogë tu një zotni;
Çoban lopësh zotnija e ka ba.
Për gjith ditë bjeshkët Muja tu’ i kërku
Për gjith ditë në gurra tu’ u freskue,
Për gjith ditë ndër mriza tuj pushue,
Rrugë as shtek pa njoftë nuk ka lanë.
M’i çon lopët gjithherë ku s’i’n kanë.¹⁴*

Kënga rrëfen se Muji ndonëse i njomë në moshë, i gjendur në hapësira të kohës, shkelte në vende të ndryshme për ta siguruar ushqimin e bagëtive, me ç’rast i rastiste që të shihte ndodhi të shumta që karakterizoheshin në përditshmërinë njerëzore. Kështu çuditërisht, një ditë të zakonshme pasi i humbasin lopët e në pamundësi për t’u kthyer i vetëm në shtëpi, vendosi që natën ta kalojë buzë një shkëmbi për ta pritur ditën e re dhe për ta gjetur gjënë e humbur. Në këtë gjendje, dëgjon zëra fëmijësh që qajnë në djepa (simboli i përkundjes së jetës së re) e që ndodhen të frikësuar. Afrohet tek ata, i qetëson dhe u ndihmon për gjendjen e tyre më të mirë. Pas këtij veprimi zanat e malit vendosin që t’i japin fuqi të madhe, në shenjë mirësie, me të cilën ai do të funksiononte ndryshe nga heronjtë e tjerë. Ja si del ky dialog:

*Zana jemi, Mujo, tuj shetitë,
Tuj u sjellë na njerzvet me u ndihmue,*

¹² At Bernardin Palaj&At Donat Kurti, (2005), Eposi i Kreshnikëve dhe Legjenda, Visaret e kombit, Vëllimi II, Plejad, Tiranë, f. 41.

¹³ Po aty, f. 42.

¹⁴ Po aty, f. 92.

*Ti ç'farë ndere, Mujo, po na lypë?
 Qi dy djepat na i ke vu në gjumë?
 A don forcë, Mujo, me qindrue?
 A don luftë, Mujo, me luftue?
 A don gja, Mujo, a don mall?
 A don dije, Mujo, a don gjuhë?
 Lyp shka t'duesh Mujos te i kan thanë.
 Kqyr Muji atëherë ç'ka qitë e ka thanë:
 -Shpesh po m'ngucin çobanija,
 Shum inad ç'bajt si më kan,
 Paj me forcë me jau kalue un due.¹⁵*

Kërkesa e tij do të realizohet pasi për të katërtën herë do të pijë qumësht të zanave, me ç'rast do ta fitojë dhe fuqinë e jashtëzakonshme, duke u shndërruar kështu në një hero/trim, të cilit nuk do t'i trembej syri nga asgjë në jetë, bile do të vepronte edhe kundrejt gjërave të cilat më parë kishte pasur ndrojtje. Ky fakt, ky veprim i realizuar në pajtim të të dyja palëve tregon për raportin e veçantë që tashmë do të ekzistonte edhe në të ardhmen (në të gjitha këngët) në mes Mujit, si hero kryesor në çetën e kreshnikëve të Jutbinës dhe zanave të malit, elementit letrar, figurave të bukura mitologjike, prania e dëlirë e së cilave e bën të veçantë këtë epos popullor. Në të gjitha rastet kur përmenden zanat si figurat më të bukura dhe më të arrira mitologjike, duhet theksuar se ato janë hyjneshat mbrojtëse të trimave, të grave, vajzave dhe fëmijëve dhe se vetëm për këtë arsye ata u shfaqen të rinjve në rolin e mësueseve dhe të rriturve me veprimtari të bukura mjeshtërore.¹⁶

5. Gjogu i Mujit në këngë

Përveç rasteve në të cilat këto këngë epike japin përshkrime dhe rrëfime për jetën e heronjve të Jutbinës, përballë rreziqeve të ndryshme të kohës, ose edhe në raportin e tyre të veçantë me figurat mitike (siç janë zanat dhe orët e malit), shihet se ekzistojnë dhe raste të tilla letrare në të cilat këto këngë të bukura epike rrëfejnë edhe për rolin dhe funksionin mbrojtës që kishin kuajt/mëzat e kreshnikëve. Autori popullor lidhjen e kreshnikut me këtë Gjog e paraqet në mënyrën më të bukur, duke e treguar jo vetëm mundin fizik të cilin e përjetonte kreshniku për mbrojtjen dhe shpëtimin e kuajve/mëzave, por edhe lidhjen shpirtërore që kishin me to. Këtë e thotë vetë studiuesi, se: “Pos bukurisë njerëzore, bukurisë së natyrës, bukurisë të qenieve të gjalla dhe jo të gjalla, të gjësedeve, bukurisë së kullave etj., rapsodi popullor paraqet edhe bukurinë e gjokut, të hergjeles, të mëzit të Mujit apo të Halilit si dhe kreshnikëve të tjerë.”¹⁷

I tillë është edhe rasti i Gjogut të Muajit, të cilin ky trim e kishte për qejfi e që i kushtoi një përkujdes të veçantë që në çastin kur i erdhi në jetë. Në këtë rast vlen të theksohet se: “Poeti popullor duke iu përmbajtur parimit të zbukurimit, që është realiteti i jetës së tij, sepse artisti popullor gjithmonë i ka pas zbukuruar objektet, orenditë, sendet që i ka krijuar vetë, me ëndje e parqet edhe zbukurimin e mëzit të Mujit.”¹⁸ Ja se si e jep kënga në fjalë, përkujdesjen që Muji kërkon nga e shoqja për mëzin e tij të ri:

*-Hysmet t'mirë mazit me m'i ba
 N'vend t'elbit grunë ke me m'i dhanë.
 E n'vend t'ujit venë ke me m'i qitë,
 Tri herë në ditë me m'a kashagitë
 Për tri vjet jashtë mos me e qitë*

¹⁵ Po aty, f. 93.

¹⁶ Tonin Çobani, (2017), Mitologji shqiptare, Albas, Tiranë, f. 114.

¹⁷ Rahmi Tuda, Vlerat estetike të poezisë sonë legjendare, Flaka e vëllazërimit, Shkup, f. 49.

¹⁸ Po aty, f. 49.

*Për tri vjet mos të shofë kund dritë!*¹⁹

Për çudi, ky Gjog i merret peng nga krajli në mënyrën më të çuditshme e më të padrejtë. Për këtë veprim krajli, sigurisht se ndihmohet nga figurat popullore që gjithmonë brenda vetes e kanë tradhtinë e që kjo e fundit vinte si pasojë e nevojës dhe interesit personal të njeriut. Kjo gjë për sa i përket çështjes dhe luftëtarëve nuk është aspak e panjohur, andaj mendësia popullore që në atë kohë e futi elementin e tradhtisë brenda në këngë. Figura tradhtare në këtë rast, në bashkëveprim me fuqinë e krajlit, del Arnaut Osmani.

Për paraqitjen e tij në këngë autori popullor e shfrytëzon në mënyrën më të natyrshme dialogun e tij me krajlin, duke e treguar gatishmërinë e tij për rrëmbimin e Gjogut dhe tradhtinë e gatshme kundrejt Mujit, por edhe për ndihmën ndaj tij sa herë që do të përfitonte vetë. Ja se si del kjo:

*A del djalë kush maz'n me i a marrë,
300 qese për maz i kjoshin dhanë.
Vrae Zot at Arnaut Osmanin,
Njato fjalë tha trimi kur m'i ndie,
Npër mesnatë n'krajli ka hi,
N'derë të krajlit paska shkue,
Deri n'tokë i kenka falë,
Ç'ka qitë krajlit e i ka thanë:
-Nam të madh për ty kam ndie,
Pare t'madhe thonë ke folë
Për njatë qi i a merr mazin Mujit.
Si në daç ti paret me m'i dhanë,
T'kam msue mazin si me e marrë.*²⁰

Pas gjithë përpjekjeve dhe planifikimeve të njëpasnjëshme që kënga i jep për të dyja subjektet lirike negative, në fund shihet se Muji, sërish është trimi që del fitimtar, jo vetëm me kthimin e Gjogut në shtëpi, por edhe për rrëmbimin e vajzave të reja dhe zënien rob të njerëzve të krajlit. Gjithë kjo tregon se fuqia e kreshnikëve ishte më e madhe se ç'mund të mendohej për rolin dhe fuqinë e udhëheqësve të ushtrive të mëdha. “Gjoku i Mujit dallohet jo vetëm për pamjen e tij, por edhe për shpejtësinë si rrufeja. Ai i ndihmon kryekreshnikët nëpër luftra të ashpra, në bejlegje, madje jo vetëm atëherë kur është nën urdhrin e tij, por edhe kur vepron vetë, pa pritur komandën e kalorësit. Gjoku i Mujit bie në gjunj, hidhet në të dy këmbët, gjuan me shkelma fuqishëm dhe i rrëzon për tokë kundërshtarët e kryetrimin.”²¹ Kjo këngë nga ana e autorit popullor mbyllet me vargjet e mëposhtme:

*-T'falë me shndet ti Krajl e Kapedan
Treqind Shkje rob t'i kam xanë,
E dy nuse t'i kam marrë,
Se s'jam kenë Raspoja i krajlis
Por jam kenë Muji i Jutbinës.*²²

6. Kënga e rrethimit të Mujit në kullë

Natyra e këtij trimi nga hapësirat e Jutbinës dhe përfaqësuesit kryesor në çetën e kreshnikëve del edhe në këngën në fjalë, në të cilën për dallim nga analizat e të mëparshmeve, në të shihet se Muji, jepet jo vetëm në raport me të vëllanë dhe të ëmën, përballë njerëzve të

¹⁹ At Bernardin Palaj&At Donat Kurti, (2005), Eposi i Kreshnikëve dhe Legjenda, Visaret e kombit, Vëllimi II, Plejad, Tiranë, f. 100.

²⁰ Po aty, f. 101.

²¹ Rahmi Tuda, Vlerat estetike të poezisë sonë legjendare, Flaka e vëllazërimit, Shkup, f. 51.

²² At Bernardin Palaj&At Donat Kurti, (2005), Eposi i Kreshnikëve dhe Legjenda, Visaret e kombit, Vëllimi II, Plejad, Tiranë, f. 111

cilët i udhëhiqte në mbrojtje të vendit dhe plotësim të dëshirave/kërkesa shoqërore, por edhe në raport me një fuqi të madhe, siç qe rasti i tre mijë ushtarëve të mbretit. I dhënë përballë tyre, në brendinë e kullës që pasqyronte rezistencë të madhe, por që në natën e tillë ishte rrethuar pabesisht, krijuesi (mendësia) popullor e bën këtë trim të pamposhtur, ndonëse e ndjente rrezikun.

Rrezikun e tillë brenda kësaj këngë të veçantë epike (duke pasur brenda vetes edhe mallkime të vjetra popullore: Çou, bre Muj, kryet mos e çosh...) e lajmëroi e ëma e tij, e cila siç edhe është përshkruar më parë, ishte krahu mbrojtës dhe ana morale më e madhe për këta trima, jeta e të cilëve nuk varej vetëm nga hapësira dhe kushtet e Jutbinës, por edhe nga rreziqet e faktorit të pamposhtur njeri. Ja si e jep ajo lajmin:

-Çou, bre Muj, kryet mos e çosh,
*Trimijë shkje rrethin t'a kan qitë!*²³

I paraqitur në një situatë që këtë trim e vë në shkallë të tjera, për dallim nga situatat e mëparshme, Muji arrin ta mposhtë rrezikun e jashtëm si dhe ta shpëtojë edhe jetën e familjarëve të tjerë (me theks të veçantë për fëmijët dhe gratë), jo vetëm me mundin personal, por edhe me ndihmën e të vëllait, Halilit. Veprimi i përbashkët në fjalë tregon jo vetëm për taktikat mbrojtëse të luftës së kohës dhe përballjeve të ndryshme fizike të këtyre trimave, por edhe për vetë lidhjen shpirtërore që këta kreshnikë kishin me njëri-tjetrin.

Rrethimi i kullës dhe kjo gjetje mjaft e veçantë e këtij krijimi popullor, tregon se edhe për kohën e tillë, ndërtimi dhe funksionimi i kullave ka qenë gjithmonë në aspektin mbrojtës, me ç'rast më vonë, për të ashtuquajturën letërsi e shkruar/artistike do të bëhet simbol i qëndresës dhe pathyeshmërisë shqiptare. Simbolika e tillë dhe vetë fryma nxitëse për mbrojtje të saj, është ajo që del pasqyrë e veprimit të Mujit, për sa i takon krijimit dhe natyrës së kësaj kënge.

7. Varrimi i Mujit dhe emri i tij pas vdekjes

Kënga në fjalë në këtë studim do të jetë e fundit për sa u përket analizave të këngëve në të cilat shihet natyra e veçantë e Mujit. Duke pasur parasysh faktin se i tilli u pa, jo vetëm në gjendje lufte e mbrojtjeje të vazhdueshme të vendit, por edhe në raportin e tij familjar (sidomos me të ëmën dhe të vëllanë), është e nevojshme dhe në interes edhe të vetë studimit që të shihet se si kënga e jep fundin e jetës së tij. Kjo gjë siç veprohet edhe me shumë krijime të tjera, të cilat kanë në qendër të vëmendjes figura shembullore dhe udhëheqëse për sa u përket çështjeve të përgjithshme shoqërore, tregon se jeta e tij, si edhe e shumë kreshnikëve të tjerë, merr fund fizikisht, por jo në atë që ata lënë pas vetes.

Mendësia e veçantë popullore arriti që këtë trim kreshnik ta jepte në shkallën më të lartë për mënyrën se si duhet të mbrohet e të luftohet gjëja që duhet e synohet, ndonëse sigurisht përkrah tij, nga vetë eposi dhe çdo varg i tij, dalin edhe shumë figura të tjera, të cilat e shtojnë madhështinë dhe vetë vlerën krijuese epike e meqë në të gjitha rrëfimet epike lexohen histori që brenda vetes japin periudha të tëra për heronj të caktuar (pa mos i llogaritur rastet e kapërcimeve dhe përmbysjeve/thyerje të menjëhershme në kohë), edhe për Mujin, kreshnikun e bëmave të mëdha duhet të shihet diçka e tillë. Kënga në fjalë në vargjet që rrjedhin mjaft natyrshëm e që ia shtojnë peshën krijimit epik, nuk e jep vetëm rënien e këtij trimi, por edhe tradhtinë që sërish ia bën figura e Arnaut Osmanit.

Hyrja e këtij të fundit në këtë përfundim kënge e dëshmon atë se varësisht se si rridhte puna dhe se në ç'shikallë vinte në rënie e sipër jeta e një heroi, për të edhe në situatën dhe gjendjen më të rëndë paraqiteshin njerëzit tradhtarë. Kjo gjë, nuk shihet vetëm në raportin e tyre përballë fuqive të jashtme e të shumta për nga numri i ushtarëve, por edhe në marrëdhënien e tyre brendapërbrenda çetës së tyre. Në këtë rast nuk duhet lëna pa thënë as ajo se hidhërimi

²³ Po aty, f. 264.

më i madh i Mujit, në këtë këngë del në çastin kur kërkon nga Arnauti që t'ia merrte rrobat dhe armët e t'ia çonte të pa dëmtuara në shtëpi, që kur t'i vinte në jetë djali i parë t'i kishte trashëgim. Kjo lutje në çastin e fundit për këtë trim, ashtu siç edhe del në këngë është gjëja më emocionuese dhe mjaft e pastër, që lidhet me simbolin e jetës së ardhme e që autori popullor, me natyrshmërinë më të madhe e realizon në këtë formë:

*A merr vesht, Arnaut Osmani,
M'a i pari shoq ti m'ke qillue:
Amanet ty po t'a la,
Armë e petka n'shpi me m'i çue,
Me m'a çue gjoun e mejdanit,
Se e kam lanë një nuse me barrë,
E me dashtë Zoti një djalë me m'i falë,
Armë e petka gatshëm qi t'i gjejë.²⁴*

Nga kjo lutje, nuk kuptohet vetëm gjendja e rënduar shpirtërore e Mujit, por edhe vetë dëshira e madhe që ai kishte për të ardhmen e familjes, shtëpisë dhe fisit të tij, që të lindte një djalë e të kishte një krah mbrojtës pas përfundimit të jetës së tij. Do të thotë, lidhshmëria e tij me armët dhe kullën e gurit e paraqet lidhjen e tij me brezat e ardhshëm dhe sigurimin e jetesës. Përgjigjja e Arnautit ndaj Mujit është gjetje e veçantë, por jo ashtu siç edhe pritej për t'u dëgjuar, sepse brenda vetes ngërthen jo vetëm të shprehurit e një njeriu për interesat personale, por edhe urimin e një njeriu negativ për vetë funksionimin e shoqërisë së kohës. Ky urim merret si i padobishëm e i padëshirueshëm sepse lidhet me lindjen e fëmijës vajzë e që për kohën në fjalë, për mbrojtjen e vendin dhe luftimin me armikun, duke pasur parasysh se vihej në pah fuqia fizike, lindja e tillë nuk ishte aq e mirëseardhur. Ja se si e jep mendësia popullore përgjigjen e Arnautit në vargjet epike të këngës në fjalë:

*-Ty te shpija - tha - 'i çikë të leftë,
E nandë varrë nandë pika t'u çofshin,
Armë e petka ty, Muj, t'i gzosha,
Gjogun t'and, Muj, t'a shilosha,
Dhe nusen t'a martosha!²⁵*

Përfundimi

Letërsia popullore siç, u pa në pjesët e mësipërme të këtij studimi është mjaft e larmishme. Si e tillë ajo ngërthen brenda vetes një mori të madhe të figurave të ndryshme popullore. Që e tilla të mbetej e përhershme dhe një nevojë leximi e njohjeje e çdo kohe (kur tashmë do të dokumentohej në vepra e dokumente të shkruara) duhej që ta thurte në një mënyrë, apo në një tjetër edhe vargun më të bukur e më të natyrshëm për Mujin dhe Halilin, për këta dy trima kryesorë të “Eposit të kreshnikëve” jeta familjare dhe shoqërore, natyra e thjeshtë dhe e egër luftarake, karakteri malësor dhe bëmat luftarake të të cilëve e shtuan jo vetëm vlerën e veprës në fjalë, por edhe ngjyrën e këtij studimi të shkurtër letrar.

Duke u ndalë në nënndarjet më të hollësishme të këngëve të Mujit vëmendja e studimit në fjalë ishte te figura e Mujit, duke e parë atë jo vetëm në raport me trimat e tjerë të çetës së njohur të Jutbinës, të cilët ishin të detyruar që të luftonin në mbrojtje të vendit dhe të shtëpisë, por edhe në raportin e tij të ngushtë me anëtarët tjerë të familjes, e cila bashkë me të funksiononte në një hapësirë sa të bukur dhe piktoreske, po aq edhe të egër e kërcënuese. Muji, në brendinë e rreshtave të këtij studimi, me tërë të veçantat e tij doli jo vetëm si një luftëtar i

²⁴ Po aty, f. 283.

²⁵ Po aty.

pamposhtur kundrejt të keqes që vinte si pasojë e nevojave dhe interesave të armiqve të jashtëm, por edhe me një trim Jutbine, i cili e kishte të pamundur që të ishte i zëshëm dhe i suksesshëm nëse nuk do të ndihmohej nga vëllezërit tjerë dhe nga figurat e ndryshme mitike në atë mes.

Do të thotë, me tërë natyrën e tij të veçantë Muji u bë pjesë e eposit popullor, jo vetëm për ta dëshmuar vetveten në rrethanat në të cilat u vendos për veprim të jashtëm, por edhe për të mbetur i pavdekshëm në letërsi (gojore apo të shkruar), ngase kjo e fundit ka ditur gjithmonë që të jetë një brumë dhe një fole mjaft e veçantë dhe e arrirë e personazheve të secilës kohë, të secilës paraqitje, apo edhe të secilës mënyrë e veçanti karakterizimi.

Referencat

- [1]. Çobani, T. 2017. *Mitologji shqiptare*, Albas, Tiranë,
- [2]. Grup autorësh. 2005. *Eposi i Kreshnikëve dhe Legjenda*, Visaret e kombit, Vëllimi II, Plejad, Tiranë.
- [3]. Murtezani, I. 2001. *Në shtjellën e arketipave*. Studime nga folklori dhe etnologjia, Flaka, Shkup.
- [4]. Panajoti, J., Hyso, R. 1990. *Folklori shqiptar*, Shtëpia Botuese e Librit Shkollor, Tiranë.